

Philippe Sands mednarodni pravnik, profesor na University College London

Potrđitev genocida je tek na

P

Gasper Stražišar

FOTOGRAFIJA
Nik Erik
Neubauer

Philippe Sands je mednarodni pravnik, profesor na University College London in eden najprepoznavnejših glasov na področju mednarodnega kazenskega prava. Že desetletja se ukvarja z najtežjimi vprašanji sodobnega sveta, genocidom, zločini proti človečnosti in odgovornostjo držav ter posameznikov. Njegovo delo ga je vodilo pred najpomembnejša mednarodna sodišča, od Haaga do meddržavnega sodišča, kjer je sodeloval v primerih, ki so zaznamovali pravno razumevanje množičnih zločinov.

Širšo javnost pa je dosegel z literarno izjemno odmevno knjigo *East West Street* (pri nas: *Vrnitev v Lemberg*), v kateri na presečišču osebne zgodovine in pravne misli razgrinja nastanek dveh ključnih pojmov 20. stoletja: genocida in zločinov proti človečnosti. V knjigi se zgodovina njegove družine preplete z usodami pravnika Herscha Lauterpachta, enega najpomembnejših pravnikov mednarodnega prava v 20. stoletju, in Raphaela Lemkina, poljsko-judovskega pravnika, ki je skoval izraz genocid, ter z mestom Lvov (nekoč Lemberg), ki postane prostor, kjer se križajo identitete, imperiji in ideje.

Material za knjigo ste dobili, ko ste začeli raziskovati vašo družinsko preteklost. Od kod prihaja vaš vzgib?

Dedka sem zelo dobro poznal, umrl je konec devetdesetih, ko sem bil star 37 let. Vendar prihajam iz družine, kjer se o preteklosti ni govorilo veliko; in mislim, da to ni nič nenavadnega, enako velja tudi za prostor nekdanje Jugoslavije. Preteklost se je »pometla pod predpražnik«. Prelomen trenutek je prišel šele leta 2010, ko sem bil povabljen na predavanje v Lviv, mesto, ki je na meji med Ukrajino in Poljsko. Ko sem bil tam, sem ugotovil, da je mesto skozi desetletja in stoletja spreminjalo svoje ime, od Lvov do Lviv in za časa nemške okupacije Lemberg. Slednje mesto pa je rojstni kraj mojega dedka. Tako sem se nenadoma, in predvsem nevede, znašel v kraju, kjer je odrasčal, in ga začel raziskovati.

Zakaj menite, da je o zares trpkih preteklostih posameznikov ali pa kar celih družin tako težko spregovoriti?

Večji del svojega življenja se ukvarjam s primeri mednarodnih zločinov, od mednarodnega sodišča za vojne zločine na območju nekdanje Jugoslavije do meddržavnega sodišča in drugih. Zato sem zelo vaje soočanja z grozljivimi situacijami, pri čemer opažam, da se povsod po svetu ponavlja podoben vzorec: tako po drugi svetovni vojni kot v Jugoslaviji, Ruandi ali na Kosovu. Mislim, da gre za več dejavnikov. Pri tistih, ki so preživeli, je pogosto prisoten sram zaradi preživetja. Tisti, ki so bili morda vpleteni v slaba dejanja, o tem iz očitnih razlogov ne želijo govoriti. Pri mnogih pa gre, verjamem, za zaščitniški nagon. Želijo zaščititi svoje otroke in vnuke pred temi strašnimi zgodbami. Zato takšna tišina ni nujno zlonamerna ali negativna; včasih je lahko celo dobronamerna. V primeru mojega dedka verjamem, da je šlo prav za takšno zaščitniško tišino. Pri drugih pa je lahko razlog nekaj povsem drugega. Napisal sem tudi dve nadaljevanji knjige *Vrnitev v Lemberg*; v eni izmed knjig, *The Ratline*, obravnavam sina Otta Wächterja, visokega nacističnega funkcionarja v Lvovu. Tam je molk povezan z dejstvom, da je bilo to, kar se je zgodilo, »slabo«, in z nepripravljenostjo sprejeti, da so njihovi starši ali stari starši počeli strašne stvari.

Mar ni za potomce še posebej težko, ko morajo o družinski preteklosti, o kateri niso vedeli ničesar, resnico odkrivati sami in z zamikom, namesto da bi jim jo njihovi bližnji povedali takrat, ko bi to še zmoogli ali ko bi bili potomci dovolj zreli, da jo razumejo? Med svojim raziskovanjem sem se srečal z mnogimi potomci različnih zgodovinskih osebnosti. Nekateri želijo o preteklosti go-

voriti, drugi ne. Nekateri so moje knjige prebrali in želeli o njih spregovoriti, drugi so se knjigam in temi preteklosti preprosto izognili. Gre za izrazito osebno vprašanje. Ne verjamem, da obstaja splošna teorija ali enoten vzorec; vse je odvisno od družinske dinamike in značaja posameznika. V isti družini je lahko pet otrok, štirje o preteklosti ne želijo govoriti, eden pa želi. Takšen primer je Niklas Frank, sin nacističnega Hansa Franka (nacistični funkcionar, pravnik in osebni pravni svetovalec Adolfa Hitlerja, ki je bil na nürnberških procesih obsojen na smrt, potem ko je bil spoznan za krivega vojnih zločinov in zločinov proti človečnosti), ki o preteklosti svojega očeta govori ves čas in jo raziskuje, medtem ko njegovi štirje bratje in sestre preteklost zavračajo in jih ne zanima, dva med njimi sta celo storila samomor. Kako torej pojasniti tako različne odzive? Ne vem. Gre za izjemno kompleksno vprašanje.

Ste morda opazili in prebrali nedavno izdano knjigo *Children of Radium* (Otroci radija) Joeja Dunthorna, v kateri avtor skozi raziskovanje lastne družinske zgodovine razkriva zapleteno in moralno ambivalentno dediščino svojega pradedka, nemško-judovskega kemika, povezanega tudi z razvojem kemičnega orožja?

Da, knjigo sem prebral. Fascinantno delo!

Pri tistih, ki so preživeli genocid, je pogosto prisoten sram zaradi preživetja. Tisti, ki so bili morda vpleteni v slaba dejanja, o tem iz očitnih razlogov ne želijo govoriti. Pri mnogih pa gre, verjamem, za zaščitniški nagon.

Strinjam se. Dunthornov način pisanja se mi zdi zelo zanimiv. Zdi se namreč, da se je knjige lotil predvsem zato, da bi razčistil preteklost sam pri sebi, ne glede na to, ali bo našla široko bralstvo. Je bil vzgib za pisanje vaše knjige podoben?

Ko sem začel, se sploh nisem zavedal, kako fascinantna je ta tema, niti tega, kako močno bo nagovorila bralce. To sem zares razumel šele ob izidu moje knjige *Vrnitev v Lemberg*. Nikoli si nisem predstavljal, da bo knjiga dosegla tako širok odmev, saj se dotika toliko različnih krajev, družb in ljudi. Ni pa bil razlog pisanja v tem, da bi »opravič« z zgodovino. Šlo je za mojega dedka in za vprašanje, kdo je bil. Čutil sem, da bom, če bom o njem vedel več, vedel več tudi o sebi. To je bilo potovanje osebne identitete. Takšnih in podobnih zgodb oziroma knjig ne manjka. Zelo dobra je na primer knjiga Geraldine Schwarz *The Amnesiacs* (*Amneziki*), ki pripoveduje podobno zgodbo. Obstajajo pa tudi knjige vnukov nacistov, ki ponujajo drugačne, pogosto zelo osebne perspektive.

Ena ključnih tem vašega dela je vprašanje genocida. Kako kot pravnik gledate na aktualne konflikte, od vojne v Iranu in Ukrajini do razmer v Gazi? Se ti konflikti že približujejo genocidu, ali pa je uporaba tega izraza še vedno prezgodnja?

Ni preprostega odgovora. O tem vprašanju sem doslej dal le en intervju, in sicer za podkast Ezre Kleina pri časopisu *New York Times*. In pogovor o genocidu je trajal dobri dve uri. Če poskusim povzeti, kajti zadeva je zapletena

... Obstaja razkorak med tem, kar vsakdanji, razgledani ljudje razumejo kot genocid, in tem, kar kot genocid opredelijo sodišča. Počakati bomo morali, kaj bodo povedali sodniki. Mednarodna sodišča so postavila zelo visok prag za opredelitev genocida. Sam sem pravkar zaključil zagovarjanje primera Gambije proti Mjanmaru, ki zadeva vprašanje genocida nad Rohingij. Več bomo vedeli o tem, kaj sodišče razume kot genocid, ko bo letos izdalo sodbo.

Mnogi politiki javno povedo, da se v Gazi dogaja genocid, kar se seveda razume kot spodbudno. Pa vendar se zdi, da je javno izražanje mnenja politikov o dogajanju v Palestini problematično, kadar to dogajanje javno označijo za genocid.

Sem zagovornik svobode govora. Če ljudje želijo to označiti kot vojne zločine, zločine proti človeštvu ali genocid, je to njihova odločitev. Sam sem pri tem zelo previden, ker vodim primere pred sodišči, sodnikom pa ni všeč, če odvetniki v (za zdaj) še odprtih zadevah oziroma pravnih vprašanj javno zavzemajo stališča. Če bi me predsednik ali politik prosil za nasvet, bi odgovoril: zdi se, da se dogajajo zločini. Vprašanje pa je, kakšno oznako tem zločinom pripisati. Morda gre za vojni zločin, morda za zločin proti človečnosti, morda za genocid ali pa za več teh kaznivih dejanj hkrati. Dokler sodišče ne ugotovi dejstev, ne moremo z nobeno stopnjo gotovosti podati dokončne ocene. Primer Gaze je pred mednarodnim sodiščem, prav tako spor med Ukrajino in Rusijo. Kot univerzitetni profesor in pravnik sem zelo previden pri tem, kaj izrečem. Ne kritiziram tistih, ki tega ne imenujejo genocid, niti tistih, ki ga. Če ga želite imenovati genocid, je to vaša odločitev, a počakati moramo na to, kaj bodo storila sodišča.

V jugoslovanskem kontekstu imamo primer Srebrenice ali Vukovarja. Dogajanje v Srebrenici je bilo pravno opredeljeno kot genocid, medtem ko dejanja v Vukovarju niso bila. Kaj menite o tem?

V imenu Hrvaške sem zagovarjal stališče, da bi tudi dejanja v Vukovarju morala biti opredeljena kot genocid, vendar sodišča nisem prepričal. Je pa na primer mednarodno kazensko sodišče obtožilo Benjamina Netanjahuja in Joava Galanta vojnih zločinov in zločinov proti človečnosti ter razpisalo njuno aretacijo, a še vedno ne genocida. Torej, kdo ve, kaj bo na koncu uradno rečeno za dogajanje v Gazi? Počakati moramo. Potrđitev genocida je tek na dolge proge.

Kakšna pa je bila pravna obrazložitev tega, da so Srebrenico opredelili kot genocid, Vukovarja pa ne?

Merila so bila zelo stroga. Sodišče je analiziralo vzorce ravnanja in ugotovilo, da je bila v primeru Srebrenice edina razumna razlaga ta, da so storilci nameravali uničiti skupino ljudi v celoti ali vsaj delno. Pri tem se je mednarodno kazensko sodišče oprlo na ugotovitve mednarodnega kazenskega sodišča za nekdanjo Jugoslavijo. V primeru Vukovarja pa do takšne ugotovitve ni prišlo. Sodišče je v postopku Hrvaške proti Srbiji presodilo, da vzorec ravnanja ne dokazuje namena uničenja skupine v celoti ali delno.

Bi na sodišču nedavna izjava Donalda Trumpa, ki je Iranu dejal, da bo »celotna civilizacija nocoj umrla«, zadostovala vsaj za genocidno retoriko?

Seveda gre za genocidno retoriko. Podobno smo videli tudi, ko je nekdanji iranski predsednik Mahmud Ahmadinežad javno izjavljal, da bo Izrael kot država prenehal obstajati. Ljudje so rekli: »To je genocid.« Ne, to še ni genocid. Gre za izjavo, za katero bodo nekateri rekli, da kaže na genocidni namen, vendar sama po sebi še ne pomeni genocida.

Menim pa, da predsedniki oziroma noben državnik in izvoljen predstavnik javnosti nikakor ne bi smel dajati takšnih izjav. Vendar

je to, ali takšna retorika pomeni vojni zločin, zločin proti človečnosti ali genocid, ponovno stvar sodišč. Prag za uporabo izraza genocid je izredno visok.

Kje so meje genocida? To vprašanje po drugi svetovni vojni na znamenitih nürnberških procesih še ni bilo prisotno. Razložite, prosim, našim bralcem, kako in kdaj je prišlo do uporabe pojma genocid.

Takrat je bil ta pojem še zelo nov; konvencije še ni bilo, obstajala je le definicija Raphaela Lemkina. Beseda genocid ni bila uporabljena v statutu. Lemkinu je uspelo, da so jo vključili v obtožnico kot podkategorijo vojnih zločinov. Med enoletnim postopkom se je pojavila nekajkrat, vendar se sodniki nanjo niso osredotočili in je niso omenili v sodbi.

Tako je bil pojem genocid prvič uporabljen šele v resoluciji generalne skupščine leta 1946, nato pa v konvenciji leta 1948. Potem pa se skoraj petdeset let ni zgodilo skoraj nič, vse do Ruande in Jugoslavije, ko je pojem znova oživel.

So bili na nürnberških procesih previdni tudi pri drugih vprašanjih?

Ne, z vsemi drugimi vprašanji so se ukvarjali. Obravnavali so zločine proti človečnosti, vojne zločine in zločine proti miru, kar danes

dolge proge

imenujemo zločin agresije. Genocid je edini, ki ga niso omenili, predvsem zato, ker ni bil naveden v statutu, temveč le v obtožnici.

Britanci in Američani izraza genocid v procesih nikoli niso uporabili. Na začetku so ga uporabljali le Rusi in Francozi. Do konca procesov so se jim pridružili tudi Britanci. Zakaj so bile Združene države in Velika Britanija v času nürnberških procesov tako skeptične do pojma genocid? Razlog je bil v tem, da so se bale, da bi se ta pojem lahko uporabil proti njim. Američani so se ga bali zaradi ravnanja s temnopoltimi prebivalci in staroselskimi skupnostmi. Britanci so bili skeptični, ker so imeli kolonije po vsem svetu in bi lahko kdo trdil, da so slabo ravnali z ljudmi v Aziji, Afriki in drugod. Šlo je za samozaščitniški nagon.

V nekem intervjuju so vas vprašali, ali je genocid »zločin vseh zločinov«. Je ali ni?

Moj odgovor je vedno, da ni. Ne ločujem med vojnimi zločini, zločini proti človečnosti in genocidom. Ni eden liga prvakov, drugi evropska liga, tretji pa konferenčna liga, vsi so na isti ravni v okviru mednarodnega prava. Povsem pa razumem, da v javnem mnenju mnogi ljudje in številne žrtve dojemajo genocid kot »zločin vseh zločinov«. To razumem in spoštujem.

Komaj vas še dohajam. Pravo se očitno ves čas spreminja ... Dobrodošli v čudovitem svetu prava (smeh). Za mnoge ljudi, tudi zame, ostaja skrivnost. Gre za neskončno, morda celo nikoli končano zgodbo.

Kot ste dejali na začetku, gre za tek na dolge proge. Razumem. A vendar ... navadnim smrtnikom se danes zdi, kot da za svoja dejanja nihče ne bo odgovarjal. Res smo šele na začetku zelo dolgega procesa, sploh pri pojmu genocid. Pa vendar!

Obstaja razkorak med tem, kar vsakdanji, razgledani ljudje razumejo kot genocid, in tem, kar kot genocid opredelijo sodišča. Počakati bomo morali na to, kaj bodo povedali sodniki.

Že res, da se v danem trenutku zdi, da nekateri posamezniki na našem planetu za nekatere stvari, ki jih počno, ne bodo nikoli odgovarjali. A na koncu vsi odgovarjamo za svoja dejanja.

Ko je Slobodan Milošević ravnal, kot je, ni pričakoval, da bo končal v Haagu. Ko je general Augusto Pinochet leta 1973 izvedel državni udar v Čilu, se petindvajset let ni zgodilo skoraj nič, nato pa se je nenadoma vse spremenilo. Poglejte filipinskega predsednika Rodriga Duterta ... Si je lahko kdaj predstavljal, da bo končal v Haagu? Ti ljudje so bili v svojih sistemih izjemno močni in so bili prepričani, da lahko počnejo, kar želijo. Namen pravosodnega sistema je, da jih »zasleduje«. Zdi se nemogoče, dokler se ne zgodi. Kar želim reči, je naslednje: že res, da se v danem trenutku zdi, da nekateri posamezniki na našem planetu za nekatere stvari, ki jih počno, ne bodo nikoli odgovarjali. A na koncu vsi odgovarjamo za svoja dejanja. Tako ali drugače!

Če se vrneva h knjigi – zakaj je bil Lvov, danes Lviv oziroma nekoč Lemberg, tako pomemben za evropsko zgodovino?

Ker je bil na stičišču različnih skupnosti. Vsaj tri skupnosti so iskale načine sobivanja: Poljaki, Ukrajinci, Judje ... Kadar različne skupnosti živijo skupaj, kar ste izkusili tudi v Jugoslaviji, se pojavijo napetosti, konflikti in spopadi. V mnogih pogledih je bil Lvov podoben številnim krajem v nekdanji Jugoslaviji, kjer so se skupnosti soočale med seboj. Pravnika Hersch Lauterpacht in Raphael Lemkin sta skušala razviti ideje in predlagati načine, kako spremeniti mednarodno pravo, da bi zaščitilo ljudi pred takšnimi konflikti, pri čemer je Lemkin oblikoval pojem genocida kot uničenje skupine, Lauterpacht pa je razvijal koncept zločinov proti človečnosti, ki v ospredje postavlja zaščito posameznika. Zanimivo je, da sta ubrala različna pristopa: Lemkin se je osredotočil na skupine, Lauterpacht na posameznike.

Čeprav sta bila na neki način na nasprotnih straneh, vsak s svojim videnjem genocida in zločina zoper človeka, sta torej oba imela prav.

Da, noben ni imel napačnega pristopa. Logiko obeh argumentov lahko popolnoma razumem. Priznati pa moram, da bi, če bi moral izbrati enega izmed njiju za večerjo, brez dvoma izbral Lemkina. Mislim, da bi bil kot sogovornik za mizo bolj zabaven kot Lauterpacht (smeh). Oba sta bila izjemni osebnosti, vendar sta imela zelo različna značaja.

Slovenski naslov knjige je *Vrnitev v Lemberg* ... Kar je enako kot v francoski in nemški izdaji.

In zakaj je angleški naslov drugačen?

Angleški naslov je izviren in »pravilen«: *East West Street (Vzhodno-zahodna ulica)*. Vendar se ni dobro prevedel v francoščino, nemščino, in nekatere druge jezike.

Sicer pa vzhodno-zahodna ulica leži v Žovkvi, majhnem mestu blizu Lvova. V tej ulici se je rodil in živel Hersch Lauterpacht, tam se je rodila in živela tudi moja praprababica. Ta ulica je bila povezovalna točka med mano in Lauterpachtom. Njegov sin, Elihu Lauterpacht, je bil moj profesor in šele proti koncu njegovega življenja sva ugotovila, da lahko oba svoje korenine izslediva do iste ulice: Lembergerstrasse oziroma Vzhodno-zahodne ulice. Zato ima knjiga tak naslov.

Čeprav ste kot odvetnik delali pri številnih primerih – ali ste se ob raziskovanju genocida in nürnberških procesov za potrebe knjige naučili česa novega? Ali pa vam je bilo vse znano še iz časa študija?

Veliko stvari je bilo novih. Mislim, da se nihče ni tako natančno osredotočil na izvor teh dveh konceptov genocida, kot sem se jaz. Prav tako se nihče ni zares poglobil v vlogo Herscha Lauterpachta in Raphaela Lemkina. Ključna zgodba je po mojem mnenju pomen posameznikov v pravnem redu, kar je povsem nova perspektiva.

In seveda nihče ni poznal povezave mesta Lvov s celotno zgodbo. To je imelo za Lvov velike posledice: nastala je prava mala turistična industrija, ljudje danes prihajajo tja s knjigo v roki in hodijo po ulicah. Župan je celo na stavbah postavil nove oznake za obiskovalce in vzpostavil nekakšen turizem mednarodnih zločinov. Trenutno vzpostavljamo tudi nov mednarodni center za mednarodne zločine v tem mestu. Vse to je imelo ogromen vpliv na kraj in tudi name. Vse to je novo.

Mučni me radovednost. Ste morda v svoji raziskavi odkrili tudi kaj takega, česar pravzaprav ne bi želeli vedeti?

Res sem odkril nekaj minorne, in to je bilo tudi edino odkritje, ki mi je povzročalo nekaj zadrege. Odkril sem, da so moj dedek, mama in babica Dunaj zapustili ob različnih časih. Dedek je odšel januarja 1939, mama julija 1939, stara eno leto, babica pa novembra 1941. Zakaj niso odšli skupaj? Raziskoval sem to zgodbo in ugotovil, da so odhajali ločeno, ker je imela babica prikrito razmerje. Ljubimca torej. Vse to se mi je zdelo zelo zanimivo in o tem sem z veseljem pisal ter govoril. Edino vprašanje, pri katerem sem se ustavil, je bilo: ali je mogoče, da je bil ljubimec moje babice, Emil Lindenfeld, pravzaprav oče moje matere? To je bilo zapleteno vprašanje, ker sem se spraševal, ali smem kot sin svoji materi razkriti informacijo, ki bi jo lahko prizadela. Na koncu sem z vnukinjo Emila Lindenfelda opravil test DNK in ugotovil, da nismo v sorodu. A že prej sem se odločil, da bi tudi v primeru »težave« to vključil v knjigo, ker verjamem, da mora resniča priti na dan.

Torej niste imeli nikakršne dileme glede tega, kaj bi lahko bilo »preveč osebno« za knjigo?

Pisanje te knjige je bilo zahtevno, saj ima elemente romana oziroma literarne nefikcije. Napisal sem veliko knjig, v katere samega sebe nisem vključil, predvsem zaradi svojega dela kot profesor in odvetnik. Nato pa me je urednik spodbudil, da v tej knjigi pišem o sebi. To se mi je zdelo zelo težko, zato je pisanje trajalo pet ali šest let. Moral sem začeti razmišljati iz osebne perspektive. A na koncu je nastala moja daleč najboljša knjiga.

In to odlična knjiga v vseh ozirih. Ste profesor in zelo aktiven odvetnik. Kako ob vsem tem najdete čas za pisanje knjig?

Vsako jutro pišem dve uri.

Torej imate jasno strukturo. Ali to pomeni, da je na poti že kaj novega?

Seveda, trenutno nastajajo tri knjige. Naslednja bo izšla prihodnje leto aprila in je navdihnena z mojimi otroki, ki so v dvajsetih in tridesetih letih. Govori o ekocidu, o delu, ki sem ga opravil na tem področju. Leto zatem bo izšel kratek roman o gospe Tilney, ki nastopa tudi v *Vrnitvi v Lemberg*, in o tem, kaj se ji je zgodilo v mestu Vittel. Govoril bo o njenem odnosu s poveljnikom taborišča. Leta 2030 pa bo izšla še četrta knjiga o tem, kar nekateri imenujejo »lvovska trilogija«; ta bo govorila o vojni v Ukrajini in o ukrajinski pisateljici, moji prijateljici, Victoriji Amelinji, ki so jo ubili Rusi. Torej ... pred menoj je še veliko načrtov in dela.

Za konec – bi rekli, da zdaj, po zaključku knjige, veste vse o svoji družini?

Ne, seveda ne. Vsaka družina ima svoje skrivnosti in te se razkrivajo zelo počasi. Kar pa bi opozoril, je to: če ste kdaj imeli skrito razmerje, ne smete in ne morete izključiti možnosti, da bo razmerje odkril vaš vnuk ali vnukinja, morda tudi čez dobrih 75 let (smeh).